

نشریه علمی علم و تمدن در اسلام

سال هفتم / شماره بیست و پنجم / پاییز ۱۴۰۴

doi: 10.22034/icsr.2025.552960.1399

شیخ مرتضی انصاری (ره) و ترویج فرهنگ زیارت عتبات

آرمان فروهی^۱ | طاهره عبدالملکی^۲

چکیده

سفر به عتبات عالیات و زیارت قبور ائمه اطهار (ع) از دیرباز مورد توجه مسلمانان جهان به ویژه شیعیان بوده است و همواره مشتاقان اهل بیت (ع) در هر شرایط و با هر مشقتی خود را به آن بارگاه‌های نورانی می‌رسانند و در برابر آن ساحت مقدس، عرض ادب و ارادت می‌کنند. در این ارتباط، همواره نقش علما و مراجع عظام تقلید در ترویج و گسترش فرهنگ زیارت مهم بوده و موعظه‌ها و بیانات آنان در این باره، اثرگذار بوده است. در میان علما، نقش شیخ مرتضی انصاری، از زعمای شیعه و بزرگ‌ترین مرجع تقلید عصر خود، شایان توجه است. او با سکونت در جوار بارگاه ملکوتی امیرالمؤمنین (ع) و اشتغال به تحصیل و تدریس و پس از آن، مرجعیت عامه شیعه، از برکات زیارت روزانه و ارتباط معنوی بهره‌مند شد. در این پژوهش به دنبال پاسخ به این سؤال هستیم که شیخ انصاری به‌عنوان عالم برجسته زمانه خود چه گام‌های علمی و عملی در ترویج فرهنگ زیارت عتبات برداشته‌اند. رویکرد پژوهش حاضر توصیفی-تحلیلی و با تکیه بر منابع کتابخانه‌ای است که با هدف بررسی اهمیت تبیین آموزه‌های اخلاقی و عرفانی زیارت از منظر شیخ مرتضی انصاری (ره) و اقدامات وی در راستای فرهنگ زیارت انجام می‌شود. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد در سیره و منش زندگی ایشان، زیارت قبر مطهر امام حسین (ع) جایگاه ویژه داشته است و بارها به شاگردان و مخاطبین خود، آن را توصیه می‌کردند. شیخ انصاری در دوران زعامت شیعه از احیاکنندگان زیارت اربعین بودند و اقداماتی مانند ساخت کاروان‌سرا را در تسهیل این امر مهم انجام دادند.

واژه‌های کلیدی: زیارت، عتبات عالیات، شیخ مرتضی انصاری، کربلا، نجف.

۱. استادیار گروه ایرانشناسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه میبد، میبد، ایران (نویسنده مسئول).

A.Forouhi@Meybod.ac.ir

۲. کارشناسی ارشد تاریخ ایران اسلامی، گروه ایرانشناسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه میبد، میبد، ایران.

taheremaleki7877@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۵/۰۶ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۷/۲۳ نوع مقاله: پژوهشی (۹۱-۱۰۹)

Sheikh Morteza Ansari (RA) and the Promotion of Pilgrimage Culture Arman Frouhi¹ | Tahereh Abdolmaleki²

Abstract

Pilgrimage to the holy shrines (Atabat-e Aliyat) and the tombs of the infallible Imams (AS) has long been of great importance to Muslims worldwide, especially Shiites. Devotees of the Ahl al-Bayt (AS) have always, despite all hardships and difficulties, made their way to these luminous sanctuaries to express their reverence and devotion. In this regard, the role of scholars and Grand Maraja' Taqlid (sources of emulation) in promoting and expanding the culture of pilgrimage has always been significant and influential, with their sermons and statements providing enlightenment. Among these scholars, the role of Sheikh Morteza Ansari (1214–1281 AH), a prominent Shiite leader and the greatest Marja' Taqlid of his era, is unparalleled. By residing near the sacred shrine of Imam Ali (AS) and engaging in study, teaching, and later assuming general Shiite Marja'iyya, he benefited from the blessings and spiritual effusions of daily pilgrimage and spiritual connection. This research seeks to answer the question: What academic and practical steps did Sheikh Ansari, as a prominent scholar of his time, take to promote the culture of pilgrimage to the Atabat? The findings indicate that pilgrimage to the holy tomb of Imam Hussein (AS) held a special place in his life and conduct, and he repeatedly recommended it to his students and audience. During his leadership of the Shiite community, Sheikh Ansari was among those who revived the Arbaeen pilgrimage and undertook measures such as building caravanserais to facilitate this important endeavor. The present research adopts a descriptive-analytical approach, relying on library resources, with the aim of examining the importance of elucidating ethical and mystical teachings from the perspective of Sheikh Morteza Ansari (RA) and his actions in promoting the culture of pilgrimage.

Keywords: Pilgrimage, Holy Shrines (Atabat-e Aliyat), Sheikh Morteza Ansari, Karbala, Najaf.

---

1. Assistant Professor, Department of Iranian Studies, Faculty of Humanities, Meybod University, Meybod, Iran (Corresponding Author)   A.frouhi@meybod.ac.ir

2. M.A. in History of Islamic Iran, Department of Iranology, University of Human Sciences, Meybod University, Meybod, Iran.   taheremaleki7877@gmail.com

مقدمه

«عتبات عالیات» یا «عتبات مقدسه» به معنای آستانه‌های بلند مرتبه و مکانی که رتبه و درجه آن بالا باشد به اماکن مذهبی و مزارهای مقدس امامان شیعه در عراق گفته می‌شود که شهرهای زیارتی نجف، کربلا، کاظمین و سامرا را شامل می‌شود. این زیارتگاه‌ها در طول تاریخ، دستخوش تغییرات و تحولات فراوانی شده‌اند. پس از سقوط صدام، ستاد بازسازی عتبات عالیات با همکاری عراق، مسئول بازسازی و توسعه‌ی حرم‌ها و اماکن مذهبی است. زیارت عتبات عالیات، به‌ویژه حرمین شریفین امیرالمؤمنین، علی بن ابی طالب (ع) و امام حسین (ع) در کربلا و نجف از دیرباز رکن مهمی از فرهنگ و معنویت جهان تشیع بوده است. بررسی تاریخچه این سنت، از شکل‌گیری اولیه (جابر بن عبدالله انصاری از صحابه پیامبر اکرم (ص) به عنوان اولین زائر کربلا) تا گسترش امروزی آن، نیازمند تبیین عوامل متعددی همچون روایات دینی، شرایط سیاسی حاکم، مناسبات حکومتی، تحولات اجتماعی و اقتصادی است. یکی از جلوه‌های توجه به زیارت در سیره و زندگی علمای دینی ظهور و بروز دارد. یکی از این علمای برجسته مرتضیٰ انصاری دزفولی معروف به شیخ انصاری است. شیخ انصاری (۱۲۸۱-۱۲۱۴ ق) از فقیهان بزرگ شیعه در قرن سیزدهم قمری است که بعد از آیت‌الله محمد حسن صاحب جواهر، مرجعیت عامه یافت. شیخ انصاری به «خاتم الفقها و المجتهدین» شهرت داشت. وی با ایجاد نوآوری در علم اصول و در پی آن فقه را وارد عرصه جدید کرد. کتاب‌های رسائل و مکاسب مهم‌ترین آثار اوست که محققان بسیاری به آثار وی همچون محقق حلی، علامه حلی و شهید اول حاشیه زده‌اند. درخصوص زندگی شیخ انصاری پژوهش‌های مفصلی انجام شده است. به‌ویژه در کنگره بزرگداشت شیخ اعظم انصاری که در سال ۱۳۷۳ ش برگزار شد، وجوه مختلف زندگی ایشان به‌ویژه مقام علمی و اخلاقی وی بررسی شده است. سایر آثار از آن جمله می‌توان به یامین‌پور (۱۳۹۷) در کتاب نخل و نارنج که زندگی شیخ انصاری را در قالب داستان بیان کرده است. این اثر زندگانی آن عالم در تعامل با مردم و وجوه عرفانی و اخلاقی زندگی ایشان را با قلمی روان و داستانی، شرح داده است. همچنین عراقی میثمی (۱۳۷۳) در کتاب زندگانی و شخصیت شیخ انصاری به ابعاد شخصیتی و سیر زندگی ایشان اشاره کرده‌اند. فراز و فرود زندگانی آن عالم، تأثیرگذاری علمی در حوزه علمیه و جایگاه اجتماعی و فرهنگی در جامعه آن روزگار از مهم‌ترین مباحثی است که در این اثر به آن پرداخته شده است. مدنی

تبریزی (۱۳۷۲) در مقاله «مقام علمی و اخلاقی شیخ اعظم انصاری» و احمدی (۱۳۷۳) در مقاله «جهان اسلام در عصر شیخ انصاری» به وجوه سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، تبلیغی و دینی زندگانی شیخ انصاری توجه داشته‌اند؛ اما با این تفصیل، پژوهشی که مستقل با این مسأله اثر حاضر و نقش ایشان در ترویج و گسترش فرهنگ زیارت باشد، پرداخته نشده است.

در این پژوهش، ابتدا ضمن مفهوم‌شناسی زیارت عتبات و تاریخچه آن با تمرکز بر سیره و توصیه‌های شیخ مرتضی انصاری به تبیین ابعاد اخلاقی و عرفانی زیارت از منظر وی اشاره خواهد شد. در ادامه با استناد به آثار این عالم، به بررسی توصیه‌های وی در خصوص آداب زیارت، اهمیت توجه به معنویت، ارتباط زیارت با عمل به آموزه‌های دینی و توسل به وجود مقدس امام حسین (ع) بررسی خواهد شد. در نهایت این پژوهش با تأکید بر توجه به ابعاد اخلاقی و معنوی زیارت به‌عنوان یک سنت دیرینه در عصر حاضر، به ضرورت ترویج فرهنگ زیارتی با الهام از بینش عرفانی شیخ مرتضی انصاری می‌پردازد. هدف این پژوهش، معرفی و شناخت اجمالی شیخ مرتضی انصاری، ویژگی‌های علمی و اخلاقی ایشان، شناسایی و تحلیل بینش عرفانی او در ارتباط با هدف زیارت و تأثیر آن بر تزکیه نفس و ارتقای معنوی زائر است.

۱. تاریخچه زیارت معنوی - عرفانی عتبات عالیات

تاریخچه زیارت عتبات عالیات، به‌ویژه حرمین شریفین امام حسین (ع) در کربلا و علی بن ابی طالب (ع) در نجف اشرف، ریشه در قرن اول هجری دارد و به‌طور دقیق تفکیک‌پذیر به دوره‌های زمانی مشخص نیست؛ اما در بخشی از ادوار زیارت پررنگ‌تر و بعضی دوره‌ها به علت مخالفت حاکمان و ایجاد موانع زیارت سخت‌تر، و با مشکلاتی روبه‌رو بوده است؛ اما به‌طور کلی می‌توان به چند دوره تقسیم کرد:

۱-۱. دوره اولیه (قرن اول و دوم هجری): این دوره که شروع شکل‌گیری و گسترش اسلام است، زیارت به‌طور طبیعی و با انگیزه‌های شخصی و گروهی صورت می‌گرفت. یاران و اصحاب امام حسین و امام علی (ع) از همان ابتدا به زیارت قبور مطهر آنان می‌رفتند - ذکر این نکته لازم است که مرقد مطهر امام علی (ع) صد و اندی سال مخفی بوده است - (طبری، ۱۳۶۲، ج ۴: ۲۱۶) و این زیارت به‌نوعی تجدید

عهد و پیمان با امامان و یادآوری واقعه عاشورا و غدیر خم بود؛ البته در این دوران هنوز تشکیلات خاصی برای زیارت وجود نداشت و سفرهای زیارتی با سختی‌ها و مشکلات و موانع بسیاری همراه بود. بسیاری از روایات و نقل‌های تاریخی به زیارت صحابه و تابعین از این مکان‌های مقدس اشاره دارد. دوران حکومت بنی‌امیه، به‌رغم سخت‌گیری‌های آنان، افرادی به زیارت امام حسین (ع) می‌رفتند (ابن قولویه، ۱۴۲۴: ۲۴۵ و ۲۴۲، ۲۰۳) از جمله عقبه بن عمرو سهمی، شاعر عرب‌زبان، در اواخر قرن اول قمری برای زیارت وارد کربلا شد و مرثیه‌ای در رثای امام حسین (ع) سرود (امین‌عاملی، ۱۴۱۲، ج ۸: ۱۴۶) باوجود سخت‌گیری‌های بنی‌امیه، حرم امام حسین تخریب نشد. (محمّدی ری‌شهری، ۱۳۸۸، ج ۳: ۲۴۳)

در این میان، زیارت مرقد مطهر امام حسین (ع) در کربلا از اهمیت خاص‌تری برخوردار است. درواقع از همان زمانی که جابر بن عبدالله انصاری در اربعین شهادت امام حسین (ع) نام خود را به‌عنوان اولین زائر قبر آن حضرت در تاریخ ثبت کرد (طوسی، ۱۴۲۵، ج ۲: ۷۸۷) تا امروز عاشقان و دل‌دادگان اهل بیت (ع)، با تحمل هر سختی و دشواری خود را به آن مکان مقدس می‌رسانند و با خلوص نیت و احترام، ارادت قلبی خود را ابراز می‌کنند.

۱-۲. دوره توسعه و گسترش زیارت (قرن سوم تا ششم هجری): در این دوره، زیارت عتبات عالیات فرازا و فرودهایی داشته است و در برهه‌ای از زمان اجازه زیارت داده نمی‌شد و اگر کسی قصد زیارت داشت و حاکمان و وابستگان به حکومت متوجه می‌شدند به قیمت قطع اعضای بدن و حتی فدا کردن جان منجر می‌شد و سخت‌گیری‌های شدیدی انجام می‌شد. در دوران هارون (حک: ۱۹۳-۱۴۵ ق) و متوکل (حک: ۲۴۷-۲۰۷ ق) اقداماتی را برای تخریب حرم امام حسین (ع) انجام شد؛ به‌طور نمونه دوره متوکل عباسی دستور داده شد که قبر مطهر امام حسین (ع) خراب شود و زمین اطراف حائر شخم زده و کشت شود (قلقشندی، ۱۴۲۷، ج ۱: ۲۳۱) و بر مقبره آب ببندند (ابوالفرج اصفهانی، ۱۴۱۹، ج ۱: ۴۷۹؛ طوسی، ۱۴۱۴: ۳۲۵) و نمونه‌های دیگری نیز، از این قبیل مانع تراشی و سخت‌گیری نسبت به زائران در زیارت شاهد مشرفه نقل شده است. در این دوره چند عامل مهم زمینه‌ساز توسعه و گسترش زیارت شد؛ مثل توسعه راه‌ها و امنیت نسبی، نقش حکومت‌ها که برای توسعه زیرساخت‌ها و کاروان-سراها برای زائران تلاش می‌کردند، ساخت و تعمیر حرمین شریفین (بارگاه و گنبد) از جمله کارهایی بود

که به صورت ابتدایی و ساده در این دوران انجام می‌شد. آل بویه (حک: ۴۴۸-۳۲۲ ق) نسبت به حکومت‌های دیگر تلاش مضاعفی در احیای سنت‌های اسلامی و ترویج و گسترش فرهنگ زیارت کردند که این موضوع را به صورت عملی و در عملکرد شاهان بویه نیز، می‌توان مشاهده کرد. ابن جوزی می‌نویسد «جلال‌الدوله از نوادگان عضدالدوله در سال ۴۳۱ ق با فرزندان و جمعی از یاران خود برای زیارت رهسپار عراق شد و در شهر نجف از خندق شهر کوفه تا مرقد امیرالمؤمنین (ع) که حدوداً یک فرسنگ فاصله داشت را با پای پیاده پیمود. (ابن جوزی، ۱۴۱۳، ج ۸: ۱۵۵)

۱-۳. دوره صفوی تا معاصر: با اعلام رسمی تشیع در دوره صفوی (حک: ۱۱۳۲-۹۰۷)، زیارت عتبات عالیات رونق ویژه‌ای گرفت. صفویان به توسعه اماکن مقدس و تسهیل سفر زائرین اهتمام ویژه‌ای داشتند. توسعه، بازسازی و ساخت بناهای عظیم و زیبا در حرمین شریفین و ایجاد کاروان‌سراها و شامیات در طول مسیر، از جمله اقدامات آنها بود (امین‌عاملی، ۱۴۲۱: ۶۲۸)؛ برای نمونه در ارتباط با شاه اسماعیل در منابع تاریخی آمده است: «شاه اسماعیل یک شب در حرم مطهر امام حسین (ع) معتکف شد و تمامی مجاوران و زوار آن حضرت را مورد لطف و بخشش قرار داد. پس از آن، عزم زیارت عتبه مقدسه امام علی (ع) در نجف کرد.» (خواندمیر، ۱۳۳۳: ۴۹۵) البته در این دوران وقایع تاریخی مثل جنگ‌ها و اختلافات با عثمانی‌ها که مسلط بر عراق بودند، باعث وقفه و کاهش تعداد زائران می‌شد. همچنین در سلطنت شاه طهماسب اول (حک: ۹۸۴-۹۱۹ ق) آستان مطهر کربلا بازسازی شد. او تعمیرات گسترده‌ای در حرم امام حسین (ع) آغاز کرد. مناره العبد یا مناره مرجان که بلندترین و باشکوه‌ترین مناره در تمام اعیان مقدس عراق به شمار می‌آید. پس از دو قرن در سال ۹۸۲ ق به دستور شاه طهماسب صفوی بار دیگر تعمیر و تزیین شد و همچنین او بخش شمالی صحن مرقد امام حسین (ع) را ساخت. شاه طهماسب در جهت بهبود شرایط اقتصادی شیعیان کربلا و آسایش حال زائران دستور حفر نهری از سوی رودخانه فرات به سوی کربلا و آستان حسینی را داد که به نهر طهماسب معروف شد. آل‌کلیدار، ۱۳۶۷، ج ۱: ۳۴۰) در دوره شاه عباس اول (حک: ۱۰۳۸-۹۹۶ ق) با توجه به علاقه و تمایل شدید شاه عباس به امیرالمؤمنین (ع) و آستان آن حضرت در نجف، طبیعی است که بیشتر توجهات به سوی آن منطقه جذب شود. در واقع او بنای اصلی نجف را گذاشت. (صادقی، ۱۳۷۹: ۶۰) در دوره افشاریه، زندیه و قاجار به علت حجم بالای مناسبات ایران و عراق، عتبات و توجه به زیارت

حائز اهمیت بوده است. پیوستگی فرهنگی و اجتماعی ایران و عراق، طول مرزهای گسترده و همچنین جایگاه عتبات در ساختار سیاست خارجی هر دو کشور در سده‌های اخیر، اهمیت زیارت عتبات را دوچندان کرده است و به‌طور کل، در زمان حکومت‌های آل بویه، جلاایریان (حک: ۸۳۵-۷۳۶ ق)، صفویه و قاجاریه (حک: ۱۳۴۴-۱۲۱۰ ق)، برای توسعه و بازسازی و تزئین حرم حسینی، اقدامات اساسی و گسترده‌ای در توسعه زیارت صورت گرفت. (آل‌کلیددار، ۱۳۸۹: ۱۸۸)

۲. زیست‌نامه شیخ مرتضی انصاری

شیخ مرتضی انصاری، فرزند محمد امین، از روحانیون معتمد دزفول که نسب او به جابر بن عبدالله انصاری می‌رسد و در عید غدیر سال ۱۲۱۴ قمری در دزفول متولد شد. (عقیقی‌بخشایشی، ۱۳۷۲، ج ۲: ۳۲۳) دروس مقدماتی را نزد پدر و عمویش شیخ حسین انصاری که از علمای بزرگ خوزستان بود، فرا گرفت. او از همان کودکی، استعداد ویژه‌ای در فراگیری علوم داشت و با تعمیق در متون به تحلیل و تبیین مفاهیم و مطالب می‌پرداخت؛ وی در سن هجده سالگی در همراهی پدر راهی عراق شد. بعد از آن به قصد دیدار با علمای بزرگ کربلا راهی یکی از مدرسه‌های آنجا شدند. از همان ابتدای سفر مشتاق دیدار استادی بود که آوازه علم و تقوای او به ایران و حتی دزفول رسیده بود؛ استادی به نام سید محمدعلی طباطبایی، معروف به سید مجاهد که در آن ایام در کربلا کرسی درس بی‌سابقه‌ای داشت و او مرجع تقلید شیعیان و از روسای حوزه علمیه بود. (جوانشیر، ۱۳۷۵، ج ۱: ۱۰۳) قبل از آن، استادش شیخ حسین انصاری از فضایل پیش از آثار و مراتب علمی سید مجاهد خبر داده و تأکید داشت در کربلا حتماً به دیدار او بروند. بعد از گفت‌وگوی مختصری که سید مجاهد با شیخ مرتضی داشت، از پدرش خواست اجازه دهد، پیش او بماند و از درس و بحث او و سایر اساتید استفاده کند. سید مجاهد از همان ابتدای امر به نبوغ عالی این شیخ جوان پی برد و نوید آینده روشن علمی او را داده بود. (زرکنده، ۱۳۸۶: ۳۲) مرحله جدیدی در زندگی شیخ مرتضی انصاری رقم خورد. او به مدت چهار سال در عراق ماند و از محضر اساتید صاحب نام استفاده کرد. (دوانی، ۱۳۴۱: ۵۲)

وی پس از مدتی به ایران برگشت و این بار تصمیم گرفت از محضر علمای ایران استفاده کند. عازم زیارت مشهد شد و در کاشان بعد از شرکت در جلسه درس حاج ملا احمد نراقی و ملاقاتی که بین آن

دو، برقرار شد، تصمیم به اقامت در کاشان گرفت و به مدت سه سال از محضر ملاً احمد نراقی صاحب کتاب مستند الشیعه و کتاب معروف جامع السعادات، بهره‌ها برد. بعد از آن قصد مشهد کرد و به مدت پنج ماه در آنجا ماند و در مسیر برگشت سفری به اصفهان و بروجرد داشت، هدف اصلی شیخ، در این سفرها ملاقات با اساتید و بهره‌مندی از علم و دانش آنجا بود. (عراقی میثمی، ۱۳۷۳: ۹۲)

عشق به علم و علاقه به سرزمین‌های مقدس نجف و کربلا، شیخ را دوباره و پس از یکسال توقف در دزفول راهی کربلا کرد و در محضر درس شریف العلما (ره) نخست به کربلا و سپس به نجف رفت. استادش شیخ علی کاشف العظا به صراحت می‌گفت: "مرتضی نیازی به استاد ندارد و خودش مجتهدی مطلق است. (موسوی، ۱۳۸۳، ج ۸: ۸) در سال ۵۳-۱۲۵۲ق آخرین عزم سفر را کرد و راهی عتبات شد و تا پایان عمر شریف در نجف ماند و به کار تدریس پرداخت. مراسم پیاده‌روی در عصر مرجعیت شیخ مرتضی انصاری، با شکوه تمام رواج داشته است؛ در حالی که پس از وی، این عمل کم‌ارزش و متعلق به طبقه فقرا و نیازمندان معرفی شد. بعد از وفات صاحب جواهر، با تأیید و تأکید ایشان، مرجعیت عامه یافت. (گرچی، ۱۴۰۱: ۲۶۶)

شیخ مرتضی انصاری در سال ۱۲۸۱ ق پس از عمری مجاهدت علمی و تربیت شاگردان بی‌نظیر و به یادگار گذاشتن میراث گران‌بهای علمی و سنت حسنه پیاده‌روی اربعین دار فانی را وداع گفت و در جوار مولای متقیان امیرالمؤمنین (ع) در ورودی باب القبله آرمید. برادرش شیخ منصور سال تولد و وفات او را این گونه سرود:

«ز غیب آمده تاریخ حیات و ممات «غدیر» عام تولد «فراغ» عام وفات» (انصاری، ۱۳۷۳، ج ۱:

رساله علم انسانی (۱۷۲)

شیخ انصاری از جمله کسانی است که در دقت و عمق نظر برجسته است. وی علم اصول و بالتبع فقه را وارد مرحله جدیدی کرد. ابتکارات شیخ انصاری در علم اصول بی‌سابقه است؛ دو کتاب مشهور وی رسائل و مکاسب آنچنان که استاد اخلاقش سید علی شوشتری پیش از آن، نویدش را داده بود، به‌عنوان کتاب درسی طلاب شناخته می‌شود. بعد از محقق حلی و شهید اول، شیخ انصاری تنها کسی است که آثارش از طرف علما بعد از خودش مرتب حاشیه و شرح شده است. (مطهری، ۱۴۰۲: ۳۰۹)

استاد شیخ مرتضیٰ انصاری در طول حیات علمی خود از محضر اساتید عظیم و صاحب‌نامی چون سید محمد مجاهد، شریف العلمای مازندرانی، شیخ موسی کاشف الغطا، ملا احمد نراقی، شیخ محمد حسن صاحب جواهر بهره‌مند شد (انصاری، ۱۳۷۳، ج ۱: ۱۷۹) و در این مدت، آثار ارزنده و تألیفات گران‌سنگ و ارزشمندی از وی به یادگار مانده است. مجموعه تألیفات ایشان حدوداً ۳۱۶ کتاب و رساله است که مهم‌ترین آنها عبارت است از: المکاسب، فرائد الاصول، رساله‌ای در تبیین لا ضرر و لا ضرار، الموساعه و المضایقه و الرجال. نتیجه تلاش علمی ایشان در تدریس، تربیت شاگردانی چون میرزای شیرازی، آخوند خراسانی، حاکم‌زاده مجتهد و زاهد، ملا حسینعلی همدانی، سید جمال‌الدین اسدآبادی است که هر کدام عالم شهیر روزگار خود بوده‌اند. (موسوی، ۱۳۸۳: ۲۳)

مقام علمی و دانش شیخ در حدی است که به دلیل شایستگی علمی نزدیک به یک‌صد و پنجاه سال بر حیطه فقه و اصول حوزه‌های علمیه شیعه حکومت و زعامت روحی و فکری دارد. اصول اندیشه‌ها و ابتکاراتش سرفصل تاریخی در فقه به شمار می‌آید و مستند فقهاست، او نظریه‌های ابتکاری و ابداعی بی‌شماری در فقه و اصول به وجود آورد؛ از جمله نظریه حاکم بودن یکی از ادله بر دلیل‌های دیگر، در مبحث تعادل و تراجیح است. از دیگر نبوغ شیخ، در شناخت حکم و قانون اسلام و مبارزه با اخباری‌گری رایج آن روز و بها دادن شایسته به عقل و خرد بود. شیخ توانست با یک رشته از بیانات دقیق علمی در برابر اخباریون بایستد و آنان را متقاعد سازد. (نرم‌افزار نور، شیخ مرتضیٰ انصاری) شبیری‌زنجانی درباره او گفته‌اند: «شیخ در حوزه‌های علمیه به‌عنوان فقیهی زاهد و عالمی وارسته و اصولی نوآور شناخته شد؛ تا آنجا که در میان متأخران لقب شیخ مطلق، مؤسس و خاتم الفقهاء و المجتهدین ویژه اوست و در شأن او گفته‌اند: «هو تالی العصمه علما و عملاً: او از نظر علم و عمل بعد از معصوم، قرار دارد.» (شبیری-زنجانی، ۱۳۷۳، ج ۱: ۱۵)

۳. شیخ مرتضیٰ انصاری و ترویج فرهنگ زیارت عتبات

در طول تاریخ، علمای شیعه در هدایت و ترغیب شیفتگان حسینی به این پیاده‌روی و قرائت زیارت و به‌طور کل زیارت عتبات عالیات نقش اساسی داشته‌اند و ضمن ارائه رهنمود، خود نیز، به این مهم مبادرت می‌ورزیده‌اند و در این مراسم، شرکت می‌کردند. علمایی چون شیخ انصاری، قاضی و

طباطبایی، ملکی تبریزی و غیره با ذکر اهمیت برگزاری هرچه باشکوه‌تر این مراسم، شرکت شیعیان در آن را سفارش کرده‌اند؛ به طوری که از گذشته تاکنون علمای بزرگ شیعه نیز، کنار مردم در مراسم پیاده‌روی و زیارت اربعین شرکت می‌کردند. در این ارتباط، اقدامات شیخ انصاری در موارد متعدد قابل بررسی است که در ادامه به آنها می‌پردازیم:

۱-۳. سیره شخصیتی شیخ انصاری و زیارت عتبات

ارتباط معنوی شیخ مرتضی انصاری با وجود مقدس اهل بیت (ع) در تمام ابعاد زندگی ایشان تجلی داشت و علاوه بر جلسات وعظ و تذکر، یک الگوی عملی بودند. انتخاب و اقامت عتبات عالیات و بعد از اجاره کردن منزل در نزدیکی حرم امیرالمؤمنین (ع) برنامه روزانه‌شان را پیش گرفتند؛ فراغتی که برای وی حاصل شده بود، صرف نوشتن و عبادت بیشتر کرد، دو ساعت پیش از نماز صبح بر می‌خاست و به نماز می‌ایستاد و هنگام نماز خود را به حرم می‌رساند، روزانه قرائت زیارت عاشورا و خواندن حداقل یک جزء از قرآن را ترک نمی‌کرد و بر نماز جعفر طیار مداومت داشت، بسیاری از روزها را روزه می‌گرفت و غذای بسیار ساده‌ای می‌خورد. (یامین‌پور، ۱۳۹۷: ۱۳۰)

در شرح احوال خودسازی او، از نواده‌شان نقل شده است که از جمله عادات شیخ انصاری، خواندن زیارت عاشورا بود که در هر روز، دو بار صبح و عصر آن را می‌خواند و بر آن بسیار مواظبت می‌کرد. بعد از وفاتش کسی او را در خواب دید و از احوالش پرسید. در جواب سه مرتبه فرمود: "عاشورا، عاشورا، عاشورا" (تبریزی، ۱۳۸۹: ۴۴۸)

بسیاری از بزرگان، مراجع و عرفا، زیارت عاشورا را با صد لعن و سلام می‌خواندند. از آیت‌الله بهجت (ره) نقل شده است که: شیخ انصاری زیارت عاشورا را با صد لعن و سلام می‌خواندند و در سؤال اینکه آیا باید حتماً با صد سلام و صد لعن خوانده شود، فرموده‌اند: اگر قرائت صدبار لعن و سلام در هنگام زیارت عاشورا باعث عسر و حرج و یا سبب نخواندن زیارت عاشورا شود. چنانچه بعد از هر بخش از لعن‌ها و سلام‌ها بگوید: «تَسْعاً وَ تَسْعِينَ مَرَّةً» «إِنْ شَاءَ اللَّهُ ثَوَابُ زِيَارَتِ كَامِلٍ رَأَى بِرَدِّ (طاهرزاده، ۱۳۹۰، ج ۱۰: ۳۳) و همچنین در خصوص خواندن نماز در حرم ائمه معصومین (ع) این حکم را نوشته‌اند: "در جایی که مزاحم‌ترین بشود اشکال دارد، مگر در مورد نماز زیارت" (طاهرزاده، ۱۳۹۰، ج ۱۰: ۲۰۵) ایشان بعد از تأیید شیخ محمدحسن، صاحب جواهر، برای اشتغال به امر مهم تدریس و تأثیر سید علی

شوشتری که او را ترغیب به این امر کرد و هشدار داده بود فرصت کم است و باید شتاب کرد، وارد مرحله جدیدی از حیات شده بودند. (یامین پور، ۱۳۹۷: ۱۵۳)

یکی دیگر از برنامه‌های همیشگی شیخ انصاری که بیانگر عشق و ارادت به اهل بیت (ع) است، برگزاری مراسم روضه در منزل نجف بود که هر شب جمعه برگزار می‌کردند و در دهه اول ماه صفر، شیخ بر منبر رفت. در آخر مجلس به چند نفر عاجز و فقیر اطعام می‌دادند. (عقیقی‌بخشایشی، ۱۳۷۲، ج ۲: ۳۲۷)

ایشان در منبری اشاره می‌کند: «مردم بدانید، حضرت رضا (ع) که جانم فدای او باد، تضمین کرده که اگر اشک شما برای جدش، حسین (ع) بر گونه‌هایتان جاری شود، همه گناهانتان آمرزیده خواهد شد. هم برای گریه بر حسین و هم برای زیارت حضرتش، بدانید که زیارت قبر مبارکش شقی را سعید می‌کند. حال که اربعین مولا نزدیک است برای زیارت حضرتش مهیا شوید که امام عسکری (ع) فرمود: از نشانه‌های ایمان است.» (یامین پور، ۱۳۹۷: ۱۹۶) روایت دیگر از حضور شیخ در حرم امام علی (ع) وجود دارد که ایشان به حرم امیرالمؤمنین (ع) پناه برده است و از حضرت استمداد و کمک می‌طلبد. خادم حرم نقل کرده است:

برای روشن کردن چراغ‌های حرم مطهر بدانجا رفتم که از طرف پایین پای حضرت، صدای گریه بلند و ناله‌ای سوزناک به گوشم رسید، بسیار در شگفت شدم، خدایا این گریه جانسوز از کجاست؟ عادتاً این وقت شب، زوار به حرم مشرف نمی‌شوند. آهسته آهسته پیش می‌آمدم تا بینم جریان از چه قرار است که دیدم شیخ انصاری، صورتش را بر ضریح مقدس گذاشته و گریه می‌کند، مثل مادر جوان مرده و با زبان دزفولی و با سوز و گداز، خطاب به امام (ع) عرض می‌کند: آقای من، مولایم، ای ابوالحسن، یا امیرالمؤمنین، این مسئولیتی که اینک به دوشم آمده، بس خطیر است و مهم از تو می‌خواهم که مرا از لغزش و اشتباه و عدم عمل به وظیفه مصون داری و در طوفان‌های حوادث ناگوار، همواره راهنمایم باشی و آلا از زیر بار مسئولیت «مرجعیت» فرار خواهم کرد و آن را نخواهم پذیرفت. (مختاری، ۱۳۹۱: ۱۳۷)

۲-۳. اقدامات عملی شیخ انصاری در فرهنگ زیارت

شیخ مرتضی انصاری از احیاگران و مبلغین زیارت عتبات عالیات به‌ویژه اربعین امام حسین (ع) است که در این راه در حد توان تلاش‌ها و اقداماتی انجام داده است. پیش از ریاست شیخ، زائران عتبات از دو راه به زیارت می‌رفتند: ۱. از راه هور رودخانه فرات که گاهی قایق آنان غرق می‌شد. ۲. از راه صحرا که بیشتر اوقات، اعراب بادیه‌نشین، آنان را غارت می‌کردند. (موسوی، ۱۳۸۳: ۶) شیخ انصاری در راستای رفاه زائران عتبات عالیات اقداماتی انجام داده‌اند. برخی از این اقدامات عبارت است از: ساخت کاروان-سرا! شیخ انصاری وکیل خود، محمد صالح کبه را نزد حاکم بغداد فرستاد و پیغام داد من پول ساخت کاروان‌سرای را در میان راه می‌دهم، تو نیز یک قبیله عرب را در اطراف آن و کاروان‌سرا زمین بده تا ساکن شوند و به آنان فرمان بده برای حفظ جان مسافران از آسیب غارت‌گران از آغاز تا پایان راه، کاروان زائران را همراهی کنند. والی بغداد که از سوی دولت عثمانی حکومت عراق را در دست داشت، امر شیخ را پذیرفت و این کار مفید را با کمک شیخ عملی شد. (موسوی، ۱۳۸۳: ۶۳)

از دیگر اقدامات شیخ، تأمین امنیت راه‌هاست. شیخ مرتضی انصاری با هماهنگی والی بغداد، قبائل عرب بادیه‌نشین را در اطراف کاروان‌سرا مستقر کرد تا امنیت زائران را در برابر غارت‌گران صحرا حفظ و حراست کند. این قبائل مأموریت داشتند کاروان‌های زائران را در طول مسیر همراهی کنند. (موسوی، ۱۳۸۳: ۶۵)

یکی دیگر از خدمات او، کمک مالی به زائران نیازمند یا در راه مانده و یا زائرانی بود که از توان مالی کافی برخوردار نبودند، حاج آقا تاج‌الدینی دزفولی، از یکی از اجدادش، به نام سیدمحمدعلی نقل می‌کند:

در سفری به کربلا رفتم و پولم تمام شد و بدون خرجی ماندم، به واسطه عفت نفس و مناعت طبعی که داشتم خجالت می‌کشیدم به کسی اظهار حاجت کنم و از طرفی هم گرسنگی و ضعف بر من فشار می‌آورد؛ تا آنکه به حرم سیدالشهدا مشرف شدم و به حضرت عرض کردم: اگر از ناحیه شما کمکی به من نشود، ناچار مقداری از طلاهایی که متعلق به شماست را برمی‌دارم. جملاتی از این قبیل حرف‌ها گفتم و زیارت مختصری کردم و از حرم خارج شدم.

در میان صحن، شیخ رحمت‌الله خادم مرتضی انصاری آمد و به من گفت: شیخ به من امر فرمود که تو را خدمت ایشان ببرم. پس باهم به منزل ایشان رفتیم. ایشان سی تومان به من داد و فرمود: این را جدت برای خرجی تو نزد من گذاشته است. من پول را گرفتم و مراقبت کردم. در چند قدمی دیدم صدایم کرد و فرمود: ولی دیگر طلاهای حضرت را نبری! (حسینی، ۱۳۷۱: ۲۳۰)

نقل شده است یکی از مقلدین او که از تجار محترم و متدین بود، در مسیر راه خود به مکه برای انجام حج به نجف اشرف و حضور شیخ انصاری آمد و مبلغی تقدیم کرد و گفت این مبلغ از مال خالص و خمس داده من است، آن را بردارید و برای خود خانه‌ای بخرید و از مستأجری راحت شوید. شیخ آن پول را پذیرفت و آن تاجر به مکه رفت و شیخ با آن پول، مسجد خوبی در نجف اشرف بنا کرد که به مسجد ترک معروف است و از زمان تأسیس تاکنون همواره محل درس و بحث علما و مراجع تقلید و محل نماز و عبادت مجاوران و زائران بوده است. (کلانتری، ۱۳۹۳، ج ۱: ۱۳۰)

۳-۳. شیخ انصاری و توصیه‌های اخلاقی به زیارت عتبات

یکی دیگر از اقدامات ایشان، توصیه‌های اخلاقی مبنی بر تأکید بر زیارت اربعین است. شیخ انصاری در سخنان، مواعظ و نوشته‌های خود به اهمیت زیارت حرمین شریفین به‌ویژه اربعین اشاره می‌کنند و آن را یکی از نشانه‌های ایمان می‌دانند و استناد می‌کردند به روایت امام صادق (ع) که فرمودند: "هر گاه یکی از شما در همه عمر خود حج کند و زیارت نکند حسین بن علی را، هرآینه خواهد بود تارک حقی از حقوق پیغمبر؛ زیرا که حق حسین (ع) عریضه است از خدا و واجب است بر هر مسلمانی. (حرعاملی، ۱۴۱۲، ج ۱۰: ۳۳۳)

شیخ انصاری در خصوص ثواب زیارت می‌نویسند:

«مستحب است که نماز را در مسجد بجا آورند و منقول است که نماز در مسجد الحرام معادل است با هزار هزار نماز و در مسجد رسول معادل است با ده هزار نماز و در غیر آن و در مسجد کوفه و مسجد الاقصی

هزار نماز و در مسجد جامع بلد، صد نماز و در مسجد قبيله پنجاه نماز و در مسجد بازار دوازده نماز، بلکه نماز در مشاهد ائمه افضل است از مساجد، در خبر است که نماز در نزد امیرالمؤمنین معادل است با دوست هزار نماز و مستفاد می‌شود از خبر افتخار کعبه که نماز در کربلا افضل است از نماز در مسجد الاحرام. والله العالم». (انصاری، ۱۳۰۱ الف: ۱۲۸)

شیخ انصاری در توصیه‌های خود به تهذیب نفس و تقویت ایمان و بهره‌گیری از فرصت زیارت برای نزدیکی به خداوند تأکید داشت. او زیارت را نه تنها یک عمل عبادی، فرصتی برای بازنگری درونی و تقویت ارتباط با اهل بیت (ع) می‌دانست و گریه بر امام حسین (ع) را دارای برکات بی‌شمار می‌شمرد و می‌فرمایند: در نماز گریه بر امام حسین (ع) بی‌اختیار ضرر ندارد؛ اما با اختیار در آن محتاج تأمل است. (انصاری، ۱۳۰۱ ب: ۱۱۷) ایشان همواره تأکید داشتند به سوی امام حسین (ع) بشتابند و با ارتباط با امام، جوهر حقیقی خود را پیدا و قلوب را صیقل دهند. ایشان در خصوص زیارت عوام نوشته‌اند: "در زیارت عوام مثلاً هر گاه بعضی جاها غلط بخواند یا بعضی را نخواند یا نماز زیارت را نخواند، ضرر به آنچه خوانده‌اند، ندارد. (انصاری، ۱۳۰۱ ب: ۲۶۴)

شیخ انصاری با کلام شیوا و روان و خواص‌پسند و عوام‌فهم در باب زیارت عتبات عالیات، مواعظ ارزشمندی به یادگار گذاشته‌اند. در میان روایات مأثوره، احادیثی است که به زائر توصیه می‌کند عتبه مقدسه را ببوسد و آنگاه وارد حرم شود (مجلسی، ۱۳۶۵، ج ۹۱: ۱۱۶) و حتی در برخی زیارت‌ها آمده است که چقدر مشتاق بوسه بر آستان شما هستم. مجتهدان امامیه بوسه بر آن را جایز می‌دانند؛ زیرا بوسه بر درگاه، دیوارها و درها به دلیل انتصاب به آن چهره‌های محبوب است. نقل شده است که از شیخ انصاری درباره بوسیدن آستانه در مشاهد ائمه (ع) سؤال شد. فرمود: من درگاه حرم ابوالفضل عباس را می‌بوسم، چه رسد به درگاه ائمه (ع)؛ نه به این دلیل که درگاه حرم آن حضرت است بلکه به این دلیل که جای پای قدم‌های زوار است. (اصطهبانی، ۱۳۹۰: ۶۶۴) آیت‌الله بهجت (ره) درباره این حالت شیخ انصاری (ره) فرموده است: «مرحوم در بندگی به ایشان گفت: آقا، کار شما برای مردم حجت است. وقتی

به حرم می‌روید، فقط ضریح حرم حضرت ابوالفضل (ع) را ببوسید. شیخ در جواب فرمود: عتبهٔ درب را می‌بوسم که گردو خاک پای زوار است». (بهجت، ۱۴۰۰: ۳۴)

این بیان شیخ انصاری، بیانگر روحی عمیق از تواضع، عشق و معنویت است. او از طریق بوسیدن آستانه و توصیه به این کار، احترام خاصی به زائرانی که به عشق اهل بیت، قدم در این مسیر می‌گذارد، نشان داده است. این عمل علاوه بر بیان ارتباط قلبی با مقامات معنوی، به نوعی تکریم زائران به‌عنوان افرادی که با اخلاص و محبت به زیارت می‌آیند نیز، تعبیر می‌شود. شیخ انصاری به ما یادآوری می‌کند مکان‌ها و اشیای مذهبی زمانی مقدس می‌شوند که به عشق و ایمان انسان‌ها آغشته شوند. چنین نگرشی نشانگر اوج معرفت و اخلاص است.

از جمله توصیه‌های اخلاقی ایشان که در قالب حکم فقهی در کتاب مکاسب بیان شده است، تأکید بر حضور در مراسم زیارت با نیت تقرب الهی و اخلاص است. وی زیارت را با انگیزه‌هایی چون رفاه، تبرج، تفریح و تجارت نهی کرده‌اند و هرگونه لهو و لعبی که موجب غفلت از یاد خدا، مقام اهل بیت و دعا و آرامش معنوی شود، نکوهش شده است. همچنین استفاده از آلات موسیقی، از جمله رادیو و ضبط صوت و نیز، شرکت و حضور بانوان در مراسم پیاده‌روی اربعین با هدف تبرج و خودنمایی (کلانتری، ۱۳۹۳، ج ۳: ۲۹۰) نه تنها با روح معنوی این مناسک عظیم منافات دارد، موجب خدشه‌دار شدن قداست آن و انحراف از اهداف والای زیارت حسینی می‌شود.

از دیگر نمونه‌های تلاش ایشان الگوسازی برای شاگردان و پیروان بود. شیخ انصاری با حضور در مراسم زیارت اربعین و تأکید بر پیاده‌روی الگویی برای شاگردان و پیروان بود. او نشان داد زیارت نه تنها یک عمل عبادی، یک حرکت اجتماعی و فرهنگی است. ایشان زیارت عتبات عالیات به‌ویژه در ایام خاص مثل اربعین امام حسین (ع) را به‌عنوان یک فرهنگ در بین طلاب، پیروان و مردم روزگار خود تبلیغ و ترویج کرد. وی در ایام اربعین به سمت کربلا با پای پیاده حرکت می‌کرد و جمعی از طلاب و مردم عادی ایشان را همراهی می‌کردند. در این میان، خود شیخ هم، گاه و بی‌گاه و به مناسبت‌های مختلف همراه با برخی شاگردان و در بیشتر مواقع در همراهی استاد اخلاق و عرفان خود سیدعلی شوشتری به زیارت کربلا می‌شتافت و در بیشتر مواقع نیز با پای پیاده و با اندکی توشه راهی سفر می‌شد. در یکی از سفرها به همراه شوشتری در بین راه که مشغول ذکر بودند، سیدعلی به ایشان نوید می‌دهد که این راهی

که می‌رویم، مسیر حرکت حضرت حجت است. روزگاری هزاران هزار سیاه‌پوش این خاک را با پای پیاده خواهد کوبید تا آماده مقدم سربازان آن حضرت شود. می‌بینم دورانی را که شیعیان در صفوفی مترکم به زیارت می‌آیند و در اربعین نجف را به کربلا وصول خواهند کرد. (یامین‌پور، ۱۳۹۷: ۲۱۴)

مرحوم حاج سیدعلی شوشتری نقل می‌کند رسم او و شیخ مرتضی انصاری این بود که برای زیارت در ایام مخصوص به کربلا می‌رفتند. در یکی از این سفرها، شیخ مرتضی در نیمه‌شب به صورت مخفیانه به منزل امام زمان (عج) در نزدیکی دروازه بغداد رفته و کسب اجازه برای بازگشت می‌کند. امام زمان (عج) در شب اول، با توجه به انجام نشدن شرطی توسط شیخ، به او اجازه بازگشت نمی‌دهند و بازگشت به روز بعد موکول می‌شود. سیدعلی شوشتری که شاهد این ماجرا بود، پس از بازگشت از شیخ در مورد دلیل تأخیر و شرطی که امام زمان (عج) گذاشته بودند، سؤال می‌کند. شیخ مرتضی در پاسخ، موضوع را سری می‌داند. این واقعه تا پس از فوت شیخ مرتضی به صورت راز باقی می‌ماند. (یوسفی، ۱۳۹۰: ۸۹)

دیاگرام اقدامات عملی و علمی شیخ انصاری در فرهنگ زیارت

نتیجه‌گیری

این پژوهش با واکاوی سیره علمی و عملی شیخ مرتضی انصاری، اقدام وی در ترویج فرهنگ زیارت را در سه سطح «فردی»، «اجتماعی» و «معنوی» شناسایی و تبیین نموده است. یافته‌ها حاکی از آن است

که انصاری با تلفیق «سلوک نظری» و «کنش عملی»، منظومه‌ای منسجم از ارزش‌های اخلاقی را در بستر زیارت اربعین پایه‌ریزی کرده است.

۱. در بُعد فردی، تأکید وی بر «مراقبت اخلاقی» و «تهذیب نفس» به‌عنوان پیش‌نیازهای سفر معنوی، بر اهمیت نیت و خودآگاهی به‌عنوان اساس هر عمل ارزش‌محور تأکید می‌کند.

۲. در بُعد اجتماعی، اقدامات زیرساختی او نظیر «تأمین امنیت»، «احداث کاروان‌سرا» و «مساعادت مالی به زائران نیازمند»، تجلی‌گاه عینی ارزش‌هایی چون «تکلیف اجتماعی» و «مسئولیت‌پذیری جمعی» است. این کنش‌ها زیارت را از حیطة عبادی محض به عرصه‌ای برای تحقق مسئولیت‌های اجتماعی ارتقا می‌دهد.

۳. در بُعد معنوی، نگاه ژرف عرفانی انصاری، زیارت اربعین را به مثابه راهبردی برای معرفت‌اندوزی و درونی‌سازی ارزش‌ها قلمداد می‌کند. توصیه‌های او به تواضع و احترام به مقام زائر نشان‌دهنده تلاش برای ارتقا دادن اعتبار و جایگاه زیارت و زائر است. از نظر او، زیارت اربعین تنها یک عمل عبادی نیست، بلکه راهی است برای اتحاد قلوب، تقویت ارزش‌هایی مانند ایثار و همدلی و تجدید عهد با آرمان‌های حسینی است. این بینش، زیارت اربعین را به الگوی اخلاقی و معنوی تبدیل می‌کند که عمق ارزش‌های انسانی را نشان می‌دهد.

کتابنامه

آل‌کلیددار، محمدحسن مصطفی (۱۳۶۷). مدینة الحسین أو مختصر تاریخ کربلاء، بغداد، النجاح، ج ۱.
 آل‌کلیددار، محمدحسن مصطفی (۱۳۸۹). تاریخ کربلا و حائر حسینی، ترجمه مسلم صاحبی، تهران، مشعر.
 ابن جوزی، ابی فرج عبدالرحمن بن علی بن محمد (۱۴۱۳). المنتظم فی تاریخ الملوک و الامم، بیروت، دارالکتب العلمیه، ج ۸.

ابن‌قولویه، جعفر بن محمد (۱۴۲۴). کامل الزیارات، تحقیق شیخ جواد قیومی، قم، نشر الفقاهة.
 ابوالفرج اصفهانی، علی بن حسین (۱۴۱۹). مقاتل الطالبیین، بیروت، مؤسسة الاعلمی للمطبوعات، ج ۱.
 احمدی، محسن (۱۳۷۳). جهان اسلام در عصر شیخ انصاری، قم، مؤسسه الهادی.
 اصطهباناتی، محمدحسین (۱۳۹۰). نور العین و فضائل و آداب زیارت امام حسین (ع)، ترجمه مریم میرفاطمی، تهران، آرام‌دل.

- امین‌عاملی، سید محسن (۱۴۱۲). اعیان الشیعه، بیروت، دارالتعارف للمطبوعات.
- انصاری، شیخ مرتضی (۱۳۷۳). زندگانی و شخصیت شیخ انصاری، قم، انصاریان، ج ۱.
- انصاری، مرتضی بن محمد امین (۱۳۰۱ الف). صراط النجات، کاتب محمد علی بن حسین علی، گردآورنده محمد علی یزدی، تهران، بی نا.
- انصاری، مرتضی بن محمد امین (۱۳۰۱ ب). المتاجر، کاتب محمد علی بن حسین علی، تهران، بی نا.
- بهجت، محمدتقی (۱۴۰۰). رحمت واسعه، تهران، انتشارات البهجه.
- تبریزی، میرزا جواد (۱۳۸۹). زیارت عاشورا فراتر از شبهه، قم، نینوا، ج ۱.
- جوانشیر. کریم (۱۳۷۵). نامداران راحل، تبریز، سالار، ج ۱.
- حرعاملی، احمد بن حسن (۱۳۹۴). وسائل الشیعه (ترجمه باب المزار وسائل الشیعه)؛ آداب زیارت از دیدگاه معصومین (علیهم السلام)، ترجمه ابوالفضل کاظمی، مشهد، بنیاد پژوهش‌های اسلامی، ج ۱۰.
- حسینی، سید نعمت‌الله (۱۳۷۱). مردان علم در میدان عمل، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ج ۱.
- خواندمیر، غیاث‌الدین همام (۱۳۳۳). حبيب السیر فی اخبار افراد بشر، تهران، خیام.
- دوانی، علی (۱۳۴۱). با مفاخر اسلام آشنا شویم (شیخ انصاری)، نشریه درس‌هایی از مکتب اسلام، س ۴، ص ۵۹-۵۱.
- زرکنده، بتول (۱۳۸۶). شیخ مرتضی انصاری، تهران، انتشارات مدرسه.
- شیرازی زنجانی، سید موسی (۱۳۷۳). ابعاد شخصیت شیخ انصاری، کنگره بزرگداشت دوستمین سالگرد شیخ اعظم انصاری، قم، هادی، ج ۱.
- صادقی، آقا سید عبدالله (۱۳۷۹). لولو صدف فی التاریخ النجف، بی جا، کتابخانه مهربان.
- طاهرزاده، اصغر (۱۳۹۰). زیارت عاشورا اتحاد روحانی با امام حسین (علیه السلام)، اصفهان، المیزان، ج ۱۰.
- طبری، محمد بن جریر (۱۳۶۲). تاریخ طبری، ترجمه علی اکبر شهایی، تهران، اساطیر، ج ۴.
- طوسی، محمد بن حسن (۱۴۲۵). مصباح المجتهد، بیروت، مؤسسه علمی للمطبوعات، ج ۲.
- طوسی، محمد بن حسن (۱۴۱۴). الامالی، قم، دارالثقافه.
- عراقی میثمی، محمود (۱۳۷۳). زندگانی و شخصیت شیخ انصاری، قم، دبیرخانه کنگره بزرگداشت دوستمین سالگرد شیخ اعظم انصاری.
- عتیقی بخشایشی، صدر (۱۳۷۲). فقهای نامدار شیعه، قم، کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی، ج ۲.
- قلقشندی، ابوالعباسی (۱۴۲۷). مائرا لانا قه فی معالم الخلافه، بیروت، عالم الکتب، ج ۱.

- کلاتری، سید محمد (۱۳۹۳). شرح مکاسب، قم، دار الحکمه، ج ۳ و ۱.
- گرچی، ابوالقاسم (۱۴۰۱). تاریخ فقه و فقها، تهران، سمت.
- مجلسی، محمد باقر (۱۳۶۵). بحارالانوار، تهران، کتابفروشی اسلامیه، ج ۹۱.
- محمدی ری شهری، محمد (۱۳۸۸). دانشنامه امام حسین (ع) بر پایه قرآن، قم، دارالحدیث، ج ۳.
- مختاری، رضا (۱۳۹۱). شیخ مرتضی انصاری، قم، بوستان کتاب، ج ۲۲.
- مدنی تبریزی، یوسف (۱۳۷۲). مقام علمی اخلاقی شیخ اعظم انصاری، قم، موسسه الهادی، ج ۱.
- مطهری، مرتضی (۱۴۰۲). آشنایی با علوم اسلامی، تهران، صدرا.
- موسوی، سید عبدالرضا (۱۳۸۳). دریای فقاہت، تهران، مرکز پژوهش‌های اسلامی صدا و سیما.
- نرم‌افزار نور شیخ مرتضی انصاری، مرکز تحقیقات کامپیوتری. علوم اسلامی نور.
- یامین‌پور. رامین (۱۳۹۷). نخل و نارنج، قم، انتشارات کتاب جمکران.
- یوسفی، محمد (۱۳۹۰). ملاقات با امام زمان علیه السلام در کربلا، قم، خورشید هدایت.

